

ŹRÓDŁA

Anna Dybała-Pacholak

„Starajcie się o dobre imię, o spokojność sumienia” – testament Tekli Kronenberg

“STRIVE FOR A GOOD NAME AND PEACE OF CONSCIENCE”:
THE TESTAMENT OF TEKLA KRONENBERG

Abstract: The main goal of publishing this source is to make available a document of the type that remains unexplored and unrecognized, especially within the field of Jewish studies. The nineteenth-century testament of Tekla Kronenberg deepens our knowledge about the Kronenberg family in general and its female members in particular. In notary deeds we find primarily male testaments. It is therefore relevant to publicize a female testament which may prove helpful in historical research on women. It is possible to examine this document from various perspectives, such as the value of charity, the attitude toward converts, the extent of social bonds (what things were left and to whom? were inheritors mainly male, or female?). In addition, an analysis of the means of expressing emotions regarding particular persons mentioned in the testament enables us to make a quality assessment of family bonds. As a result, it sheds new light on a Jewish family's life.

Keywords: will, testament, ethical will, egodocument, Jewish family, *tsedakah*.

Słowa kluczowe: testament, testament etyczny, egodokument, rodzina żydowska, *cedaka*.

W ostatnich latach obserwuje się zintensyfikowane prace nad katalogowaniem i opracowywaniem testamentów powstałych do roku 1795 na obszarze dawnej Polski¹. Ten wzrost zainteresowania testamentami nie jest jednak

¹ Zob. *Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku*, oprac. i wyd. Janusz Łosowski, Lublin 2015; Paweł Klint, *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielko-*

widoczny ani wśród badaczy polskich, ani zagranicznych zajmujących się szeroko pojętymi studiami żydowskimi. Jednym z pierwszych autorów podejmujących ten temat był Israel Abrahams², który pracował m.in. nad testamentami przekazującymi wartości moralne oraz etyczne następnym pokoleniom – dzieciom, uczniom. Nie zawierały one wytycznych co do podziału majątku, nie wymieniano w nich nieruchomości, w centrum uwagi pozostawały natomiast kierowane do najbliższych pouczenia. W 1926 r. Abrahams wydał dwutomową publikację *Hebrew Ethical Wills*, w której zamieścił wybór tego rodzaju testamentów³. Warto również wspomnieć o opublikowaniu przez Davida Kaufmanna testamentu Abrahama Sommo Portaleone oraz o pracy *Wills of Early Jewish Settlers in New York* autorstwa Lee M. Friedmana, zawierającej m.in. akty ostatniej woli dwudziestu Żydów i dwóch Żydówek o różnym stopniu zamożności⁴.

Współczesna historiografia zachodnia nie poświęca legatom wiele uwagi, warto wspomnieć tu jedynie o pracy Arthura A. Chieła, który w 1972 r. wydał przykładowy testament etyczny z terenów XIX-wiecznej Polski⁵. Obecnie najważniejsze prace dotyczące testamentów etycznych publikuje Avriel Bar-Levav, który analizuje znaczenie moralizatorskie testamentów oraz ich funkcję wychowawczą⁶.

polskich z lat 1681–1700, Wrocław 2015; Piotr Kitowski, *Sukcesja spadkowa w mniejszych miastach województwa pomorskiego w II połowie XVII i XVIII wieku. Studium prawno-historyczne*, Warszawa 2015; Jakub Wysmulek, *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)*, Warszawa 2015; *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVIII wieku*, oprac. Wiesław Nowosad, Jacek Kowalkowski, Warszawa 2016; por. także „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 63 (2015), nr 4, który w całości był poświęcony badaniom nad testamentami. Zob. też Agnieszka Bartoszewicz, *Projekt wydawnictwa „Katalog testamentów z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 roku”*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 63 (2015), nr 4, s. 569.

² Israel Abrahams, *Jewish Ethical Wills*, „The Jewish Quarterly Review” 3 (1891), nr 3, s. 436–484; tenże, *Testament of Leb Norden*, „The Jewish Quarterly Review” 4 (1892), nr 2, s. 341–342; tenże, *The Testament of Eleazar ben Samuel*, „The Jewish Quarterly Review” 4 (1892), nr 2, s. 342–343.

³ Por. nowe, rozszerzone wydanie: *Hebrew Ethical Wills*, wybór i oprac. Israel Abrahams, Philadelphia 2006.

⁴ David Kaufmann, *Testament of Abraham Sommo Portaleone*, „The Jewish Quarterly Review” 4 (1892), nr 2, s. 333–341; Lee M. Friedman, *Wills of Early Jewish Settlers in New York*, Baltimore 1915.

⁵ Arthur A. Chiel, *An Ethical Will*, „American Jewish Historical Quarterly” 61 (1972), nr 3, s. 230–233.

⁶ Avriel Bar-Levav, *„When I Was Alive”: Jewish Ethical Wills as Egodocuments*, [w:] *Egodocuments and History: Autobiographical Writing in Its Social Context since the Middle Ages*, red. Rudolf Dekker, Rotterdam 2002, s. 45–59; zob. także przekład tej pozycji: tenże, *„Ganz so wie zu meinen Lebzeiten”: Jüdische ethische Testamente als Ego-Dokumente*, [w:] *Selbstzeugnisse und Ego-Dokumente frühneuzeitlicher Juden in Aschkenas: Beispiele, Metho-*

W studiach żydowskich realizowanych w Polsce korzystanie z testamentów jest nadal mało popularne. Przed II wojną światową testamenty znanych Żydów krakowskich publikował i wykorzystywał w badaniach Majer Bałaban⁷. Z kolei Ludwik Frenk napisał artykuł, obficie cytując fragmenty z testamentu Judyty Jakubowiczowej, żony Szmula Zbytkowera⁸. Wzrost zainteresowania źródłami tego typu można zauważyć na początku XXI w. Korzystały z nich Teresa Kozłowska⁹ oraz Katarzyna Justyniarska-Chojak¹⁰. Legaty publikowali również Jacek Wijaczka i Marcin Wodziński¹¹. W 2005 r. Dariusz Złotkowski zaczął wydawać trzutomową serię testamentów z akt notariuszy częstochowskich, wśród których znajdują się również testamenty żydowskie¹². Obecnie takie źródła wykorzystuje Anna Wiernicka, która analizowała m.in. ostatnią wolę Tekli Kronenberg¹³.

den und Konzepte, red. Birgit E. Klein, Rotraud Ries, Berlin 2011, s. 27–46; tenże, *Egodokumentim be-cawaot musar*, [w:] *Ha-awar we-meewer lo: ejonim be-historia we-be-filosofia. Szaj le-Eleazar Wajnrub*, red. Amir Horowitz, Ora Limor, Ram Ben-Shalom, Avriel Bar-Levav, Ra'anana 2006, s. 263–282; tenże, *Ritualization of Death and Life: The Ethical Will of Rabbi Naphtali ha-Kohen Katz*, [w:] *Judaism in Practice: From the Middle Ages through the Early Modern Period*, red. Lawrence Fine, Princeton 2001, s. 155–167.

⁷ Zob. Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 1, Kraków 1931, zwłaszcza s. 547–552; t. 2, Kraków 1936, zwłaszcza s. 727–728.

⁸ Ludwik Frenk, *Testament Judyty Jakubowicz-Zbytkower*, „Nowe Życie” 1 (1924), nr 3, s. 377–382.

⁹ Teresa Kozłowska, *Rodzina żydowska w świetle akt notarialnych powiatu skalbmierskiego z lat 1817–1835*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2002), nr 2, s. 227–232.

¹⁰ Katarzyna Justyniarska-Chojak, *Testament i inwentarz pośmiertny Izaaka Berka Sankowicza z Ozarowa (1803)*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2008), nr 4, s. 521–529.

¹¹ Jacek Wijaczka, *Testament Moszka Kuszłowicza z Kozienc z 1759 roku*, „Między Wisłą a Pilicą” 2 (2001), s. 179–184. W aneksie tekstu Wijaczki odnajdziemy tekst testamentu ze zbiorów Archiwum Państwowego w Radomiu; *Legat Berka Sonnenberga czyli o zaskakującej karierze mimowolnego dobroczyńcy*, tłum. i oprac. Marcin Wodziński, „Studia Judaica” 7 (2004), nr 1, s. 139–162. Zob. także: Marcin Wodziński, *Cawato szel Berek Sonenberg: ha-kariera ha-maftija szel nadwan al korcho*, „Gal-Ed” 22 (2010), s. 143–158.

¹² Dariusz Złotkowski, „Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego, iż kto się rodzi, umierać musi...”. *Testamenty z pierwszej połowy XIX wieku w świetle akt notariuszy częstochowskich*, cz. 1–3, Częstochowa 2005–2011.

¹³ Anna Wiernicka, *Spiritual Genealogy: A look at Polish Notary Documentation*, 26th IAJGS International Conference on Jewish Genealogy, New York 2006, on-line: Jewish Records Indexing – Poland, <http://jri-poland.org/help/Polish-Notary-Documentation-Anna-Wiernicka.pdf> [dostęp: 13 maja 2017]; też, *Życie codzienne żydowskich zamożnych rodzin warszawskich w latach 1808–1875*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem Elżbiety Mazur, Warszawa 2008, dostępna w: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Prace doktorskie, sygn. 348/36. Zob. też inne, związane z tym tematem prace tej autorki: Anna Wiernicka, *The House of Herman Epstein: Contribution to the History of Warsaw Bourgeoisie in the Mid-19th Century*, „Acta Poloniae Historica” 94 (2006), s. 165–172; też, *Warszawski zamożny dom bankierski w drugiej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 52 (2004), nr 2, s. 93–98; też, *Epsteinowie – warszawiaczy zapomniani*, [w:] *Skąd*

Dysproporcja między badaniami realizowanymi w Polsce i innych krajach jest bardzo wyraźna. Dotychczas badacze korzystali z testamentów głównie w pracach biograficznych i historycznych, nie zauważamy jednak żadnego zainteresowania żydowskim aktem ostatniej woli w kontekście testamentu etycznego, co natomiast jest widoczne w badaniach izraelskich. Ostatnia wola Tekli Kronenberg wydaje się dokumentem wartym upublicznienia, źródło pogłębia bowiem wiedzę na temat rodziny Kronenbergów, która wprawdzie doczekała się opracowań, jednak do tej pory uwypuklano w nich rolę mężczyzn, podczas gdy – jak twierdzi Anna Wiernicka – to właśnie Tekla ze swoją obrotnością finansową „umożliwiła start życiowy m.in. Leopoldowi Kronenbergowi”¹⁴. Ponadto w aktach notariuszy warszawskich przeważają testamenty męskie, dlatego istotne wydaje się udostępnienie źródeł pomocnych w badaniu historii kobiet i ich rodzin.

Rodzina Kronenbergów jest jedną z najbardziej znanych burżuazyjnych rodzin warszawskich, co zawdzięcza zwłaszcza osobie późniejszego ewangelika, Leopolda Kronenberga, założyciela m.in. Banku Handlowego w Warszawie¹⁵. Tekla (Tauba) Kronenberg z domu Levy urodziła się w 1775 r. i pochodziła z Inowrocławia. Wyszła za mąż za Samuela Eleazara Kronenberga (właśc. Lejzora Hirszowicza Kronenberga), miała z nim ośmioro dzieci: trzy córki – Rozalię, Dorotę i Marię – oraz pięciu synów – Ludwika, Stanisława Salomona, Leopolda, Henryka Andrzeja i Władysława Alfonsa. Posiadała na własność dom przy ulicy Miodowej w Warszawie, tam również z sukcesem prowadziła własny kantor weksli¹⁶.

się biorą warszawiacy? *Migracje do Warszawy w XIV–XXI wieku*, red. Katarzyna Wagner, Krzysztof Zwierz, Przemysław Piechocki, Warszawa 2016, s. 161.

¹⁴ Anna Wiernicka, *Z okruszków rzeczy o zajęciach w czasie wolnym. Bogate mieszczaństwo żydowskie pierwszej połowy XIX w. (w świetle inwentarzy pośmiertnych)*, [w:] *Kobieta i kultura czasu wolnego*, t. 7, red. Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz, Warszawa 2001, s. 136.

¹⁵ Ostatnia publikacja dotycząca rodziny Kronenbergów wyszła spod pióra Andrzeja Żora – zob. Andrzej Żor, *Kronenberg. Dzieje fortuny*, Warszawa 2011. Autor skupia się tu jednak przede wszystkim na osobie Leopolda Kronenberga, przedsiębiorcy, bankiera i filantropa, Tekli Kronenberg poświęcając tylko kilka zdań (s. 35, 39–42, 44, 83, 86). Podobnie jest w publikacji Ignotusa (właśc. Adolfa Peretza) – zob. Ignotus, *Finansjera warszawska (1870–1925) (z osobistych wspomnień)*, red. Aldona Podolska-Meducka, Warszawa 2008, s. 18, 161. Warto zauważyć również opublikowane wspomnienia Leopolda Juliana Kronenberga, syna Leopolda, gdzie jednak babka nie jest w ogóle wzmiankowana – zob. Leopold Julian Kronenberg, *Wspomnienia*, Warszawa 1933.

¹⁶ Zob. Ryszard Kołodziejczyk, *Kronenberg Samuel Eleazar*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, z. 66, Wrocław 1970, s. 329. Taryfa domów sporządzona dla Warszawy dla 1821 r. podaje, że właścicielem domu przy ulicy Miodowej pod numerem hipotecznym 486b był Kronenberg. Natomiast w wydanej w 1852 r. taryfie jako właścicielka widnieje jeszcze

Zmarła 15 sierpnia 1848 r. w wieku 73 lat¹⁷. W kancelarii notariusza warszawskiego Józefa Noskowskiego zachował się jej testament sporządzony 2 listopada 1847 r., a w kancelarii notariusza Jana Jasińskiego – sporządzany etapami inwentarz pozostałości. Zachowały się ponadto spisy sprzedanych poprzez licytację ruchomości¹⁸. Analizując testament Tauby, możemy zauważyć, że łączyły ją silne więzy rodzinne z synami i ich najbliższymi rodzinami oraz z siostrami i ich rodzinami. Mocnych uczuć do rodziny nie osłabiła nawet konwersja niektórych jej członków na chrześcijaństwo.

W dotychczasowych studiach nad społecznością żydowską w Polsce badacze niechętnie sięgali po testamenty, choć jest to źródło pod wieloma względami wyjątkowe: pozwala przybliżyć obraz rodzin żydowskich, umożliwia bowiem badanie nie tylko kwestii związanych z relacjami społecznymi między osobami w danej rodzinie, ale również emocje i stosunek testatora do wymienianych w akcie osób. Możemy na przykład przyjrzeć się, czy istniały strategie w sposobie podziału majątku. Czy *cedaka* czyniona była po to, aby zaspokoić oczekiwania społeczne grupy, w której funkcjonowano, czy też wynikała z potrzeby serca¹⁹. Komu najczęściej i co przekazywano? Czy można wyróżnić tu wpływ płci? Czy była to bliska, czy daleka rodzina? Czy, być może, obserwujemy korelacje między zamożnością a rozległością sieci społecznej? Czy rodzaj i wielkość otrzymanego legatu zależały od wieku sukcesora? W jakim języku spisywano testament i jaki jego rodzaj wybierano? Dlaczego przekazywano te, a nie inne rzeczy w testamencie – czy łączy się z tym jakaś historia bądź emocjonalność? Jakie tym rzeczom nadawano znaczenia? Jakie były relacje między ludźmi a rzeczami – czy tożsamość testatora odzwierciedlała się w jego przedmiotach i czy same obiekty mogły wpływać na autora testamentu albo osoby, do której miały trafić po jego śmierci?²⁰ Istotne w badaniach może być sformułowanie

Tekla Kronenberg, *Taryfa domów miasta stołecznego Warszawy dla wygody publicznej nowo wydana, z dołączeniem przedmieścia Pragi i domów za rogatkami będących, tudzież opisu historycznego tej stolicy*, Warszawa 1821, s. 32; Henryk Świątkowski, *Taryfa domów miasta Warszawy i Pragi z planem ogólnym i 128 szczegółowych planików ulic i domów*, Warszawa 1852, s. 11.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Warszawie [dalej: APW], Kancelaria Notariusza Józefa Noskowskiego [dalej: Noskowski], sygn. 82, k. 295v.

¹⁸ APW, Kancelaria Notariusza Jana Jasińskiego, sygn. 11, k. 24–70v, 120 i n. Zob. też Wiernicka, *Z okrucichów rzeczy...*, s. 136, 139, 141–142, 144–146.

¹⁹ Na temat dobroczynności w Warszawie pisała Elżbieta Mazur, pokazując, jak ważne było pomaganie najuboższym przez burżuazję, arystokrację czy inteligencję. Zob. Elżbieta Mazur, *Dobroczynność w Warszawie XIX wieku*, Warszawa 1999.

²⁰ Więcej odnośnie do metodologii badania rzeczy zob. w: Ewa Domańska, *Historie niekonwencjonalne. Refleksje o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań 2006.

definicji rodzin żydowskich oraz prześledzenie zachodzących w nich transformacji w zależności od miejsca i czasu. W jaki sposób testator odnosił się do członków swojej rodziny przyjmujących inne wyznanie? Czy czyniono legaty na rzecz służby? Ważne jest także zbadanie przenikania elementów testamentu etycznego do testamentu umieszczonego w dokumentacji urzędowej. Za pomocą zapisów można badać również dynamikę zmian stratyfikacji społecznej czy procesy przemieszczania się kapitałów i dóbr.

Opublikowany w dalszej części dokument jest rodzajem testamentu mistycznego. Ten akt ostatniej woli był dyktowany osobiście przez testatora osobie spisującej dokument lub testator czynił to sam własnoręcznie. Tak sporządzony zapis przedstawiano notariuszowi w obecności sześciu świadków (pełnoletnich mężczyzn, korzystających z praw cywilnych) oraz uwierzytelniano go poprzez wprowadzenie do akt i podpisy wszystkich zgromadzonych²¹.

Testament Tekli Kronenberg opublikowano zgodnie z instrukcją wydawniczą Kazimierza Lepszego²². Opuszczono parafy składane na każdej stronie dokumentu przez prezesa Trybunału Cywilnego Guberni Warszawskiej, sędziego Maciejowskiego, oraz inicjały stawiane przez testatorkę na każdym arkuszu. Wielkie litery dla zaimków dzierżawczych użyto w takiej formie, w jakiej występowały w tekście źródła, z uwagi na wyrażanie przez nie warstwy uczuciowej. Słowa pochodzące z języka hebrajskiego czy jidysz oddano bez uwspółcześnienia, czyli tak, jak zapisano je w źródle, oraz wyróżniono kursywą. Skróty złp. (złoty polski) oraz No (łac. *numero*) nie zostały rozwinięte w tekście ze względu na ich oczywistą czytelność. Numery stron podano w nawiasach kwadratowych. Nazwę synagogi przy ulicy Daniłowiczowskiej postanowiono zostawić w zapisie zastosowanym w testamencie²³.

Testament został doręczony notariuszowi Józefowi Noskowskiemu w obecności sześciu świadków 21 października / 2 listopada 1847 r. Był przechowywany w kopercie, którą otworzono 5/17 sierpnia 1848 r. przed prezesem Trybunału Cywilnego. Koperta załączona jest do sprawy²⁴. Dokument zapisano na czterech arkuszach niestemplowanego, białego papieru,

²¹ *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. 1, wyd. Stanisław Zawadzki, Warszawa 1860, art. 976.

²² *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. Kazimierz Lepczyński, Wrocław 1953.

²³ Nie możemy w tym przypadku stwierdzić, która z osób miała wpływ na zapis tego słowa. Aby to ustalić, należałoby przeprowadzić szeroką kwerendę porównawczą w aktach notarialnych Józefa Noskowskiego.

²⁴ APW, Noskowski, sygn. 82, k. 294–295.

podpisanego ręką Tekli inicjałami TK, oraz zszyto trójkolorowymi nićmi. Na ostatniej stronie umieszczono wyciśniętą na czerwonym laku pieczęć, która zawiera inicjały notariusza S.L.K.W.AE.

Testament Tekli Kronenberg²⁵

[287] § 1

Chcąc przyjść w pomoc synowi memu Ludwikowi Kronenberg, weszłam już to z nim, już też z Adamem hrabią Ożarowskim w interes, który – jako się teraz pokazuje – nie tylko żadnej nie zrobi mi korzyści, ale co większa wielki na mnie ciężar ściągnąć może. Zobowiązałam się sama osobiście płacić Adamowi hr[abiemu] Ożarowskiemu po złp. 20.000 rocznie przez lat dziesięć i obowiązek ten na nieruchomości mojej w Warszawie pod No 486b położonej zabezpieczyłam. Syn mój Ludwik zobowiązał się także osobiście przynależne Adamowi hr[abiemu] Ożarowskiemu raty opłacać, co większa na pokrycie tego, co bym za niego zapłacić mogła, ustąpił różne w znacznej bardzo sumie aktywa swoje. Jak się obecnie pokazuje, aktywa mnie scedowane są bardzo niepewne, a tak cała nadzieja wyjścia bez straty z interesu z hr[abią] Ożarowskim polega na powodzeniu i na charakterze syna mego Ludwika.

Jeżeli Bóg lat dziesięć przeżyć mi dozwoli, mam nadzieję, że nawet na wypadek gdyby syn mój Ludwik z zobowiązania swego się nie wywiązał, zbiorę corocznie z dochodów mego majątku, z pracy mojej sumę na uwolnienie od obowiązku względem Ożarowskiego potrzebną. Jeżeli jednak tej szczęśliwej nie doczekam chwili, w której syn mój Ludwik przez własną pracę lub też moją pomoc od obowiązków względem Hr[abi] Ożarowskiego będzie uwolnionym, a wówczas jeżeliby sukcesorowie zaraz po śmierci mojej zażądali podziału, majątek mój bardzo małym się okaże. Sukcesorowie moi bardzo [287v] mało by otrzymali, i nie mogłyby być wykonane legata, które idąc za popędem serca mego, dla spokojności duszy mojej zrobić pragnę.

Pierwszą zatem i nieodwołalną wolą moją jest, aby podział majątku mego nie prędeży, jak po zupełnym ustaniu niego względem hr[abiego] Ożarowskiego zobowiązania był dokonany, a także by interesy moje czy to przeze mnie, czy też przez moich sukcesorów przynajmniej przez lat dziesięć od dnia dzisiejszego były prowadzone.

²⁵ Tamże, k. 287–293v, nr dokumentu 11100.

§ 2

Zaraz po śmierci mojej niechaj będzie spisany inwentarz z całą formą przez prawo przepisaną. Po ukończeniu inwentarza, precjoza, srebra, szale, garderoba, bielizna, meble, sprzęty, słowem wszystkie ruchomości moje, przez publiczną licytację w formie prawnej dokonaną, sprzedane zostaną. Z tej sprzedaży wyłączy się:

1. sprzęty w prowadzonym dziś przeze mnie kantorze znajdujące się i do kantoru ściśle przywiązane.
2. wszystkie te przedmioty, z których w § 9 legata szczególne poczyniłam.

Przy sprzedaży przez publiczną licytację życzę sobie, aby obecnymi byli syn mój Władysław Kronenberg i zięć Jakób Loewensztejn. Oni sami, choćby nawet inni z sukcesorów byli obecni, pieniądze każdodziennie ze sprzedaży zebrane od rejenta odbierać i tegoż samego jeszcze dnia w depozyt synowi memu Leopoldowi składać.

§ 3

Po dokonanej sprzedaży przez publiczną licytację, syn mój Leopold z gotowizny u niego złożonej wypłacać będzie do rąk ustanowionych w § 20^{sym} egzekutorów niniejszego mego testamentu sumy potrzebne na zaspokojenie legatów [288] przeze mnie poczynionych, a w § 4 wyszczególnionych. Resztę gotowizny z licytacji pozostałej lub po śmierci mojej znalezionej, która również zaraz przy inwentaryzacji przez syna mego Leopolda odebraną zostanie, cały mój kantor ze znajdującymi się w nim sprzętami, wreszcie nieruchomość moją w Warszawie pod No 486b położoną, obejmie syn mój Leopold, który kantor mój dalej prowadzić i wszelkimi innymi interesami i całym pozostałym po mnie majątkiem administrować będzie. Leopoldzie! Znanym jest wszystkim Twój szlachetny charakter, mam nieograniczone w Twych zdolnościach zaufanie, wiem że jak nie odmówisz ostatniej prośbie Twojej matki, tak też zechcesz z całą sumiennością wykonać przykry obowiązek, który na Ciebie wkładam. Sposobu administrowania Leopoldowi nie przepisuję, jedną tylko daję mu radę, życzyłabym sobie żeby robione były interesy nie duże, nie ryzykowne, takie jakie ja przez całe życie robiłam.

§ 4

Administracja majątku mego, którą nieograniczenie w osobie syna mego Leopolda ustanawiam, trwać będzie dopóty, dopóki interes mój z Adamem hr[abią] Ożarowskim w zupełności załatwionym nie będzie. Skoro tylko

ustanie zobowiązanie, które ja względem Ożarowskiego zaciągnęłam, Leopold od obowiązku prowadzenia dalej mego kantoru i zarządzania interesami mymi będzie uwolnionym. Wtenczas wypłacone będą zapisy z ¼ części przeze mnie poczynione a w §§ 12 i 13 wyszczególnione, wtenczas dział majątku pomiędzy mymi²⁶ sukcesorami nastąpi.

Życzyłabym sobie, żeby Leopold po skończeniu swojej [288v] administracji od obowiązku rachowania się był zupełnie wolnym, skoro to jednak z powodu nieletniości wieku z sukcesorów moich miejsca mieć nie może, dla zastąpienia zatem Leopolda od szykan, których się jednak nie spodziewam, niechaj egzekutorowie testamentowi corocznie *abszlus*²⁷ przez Leopolda wygotowany, podpiszą.

§ 5

Po trudach całego życia mego, kiedy mi prawo tego dozwala, chciałabym część zapracowanego przeze mnie majątku przeznaczyć na cele dobroczynne, na wsparcie biednych członków mojej i nieboszczyka męża mego rodziny, chciałabym wreszcie małymi upominkami, dać innym nawet zamożniejszym dowód przywiązania mego.

Tym celem z jednej czwartej części majątku mego, jaką prawo do mojej dyspozycji pozostawia²⁸, robię rozporządzenia, jakie tu poniżej są wyszczególnione.

§ 6

Jako legata szczególne zapisuję:

1. Dla Szpitala Starozakonnych w Warszawie talarów sto.
2. Dla domu przytułku i pracy Starozakonnych talarów sto.
3. Dla Szpitala Ewangelickiego w Warszawie talarów dwadzieścia i pięć.
4. Dla Instytutu Dobroczynności w Warszawie talarów dwadzieścia i pięć.
5. Dla Instytutu Głuchoniemych w Warszawie talarów dwadzieścia i pięć.
6. Dla panien Marcinkanek talarów piętnaście.
7. Dla biednych Gminy Kalwińskiej w Warszawie talarów piętnaście.
8. Na rozprzestrzenienie synagogi niemieckiej w Warszawie przy ulicy Danielowiczowskiej talarów sto. [289]

²⁶ W tym miejscu widnieje wykreślone słowo: „synami”.

²⁷ *abszlus* – zakończenie rachunku w księgach.

²⁸ Prawo Królestwa Polskiego stanowiło, że osoba, która ma troje lub więcej dzieci, może rozdysponować tylko jedną czwartą część swojego majątku według własnej woli. *Prawo cywilne obowiązujące...*, art. 913.

9. Dla synagogi Rabińskiej w Szkole Rabinów warszawskiej egzystującej talarów dwadzieścia i pięć.
10. Dla biednych Starozakonnych stale do modlitwy do synagogi przy ulicy Danielowiczowskiej na modlitwę przychodzących talarów pięćdziesiąt.
11. Dla administracji trudniającej się ubieraniem ubogich Starozakonnych płci męskiej, tu w Warszawie (*hewre*) talarów dwadzieścia i pięć.
12. Dla administracji trudniającej się ubieraniem ubogich Starozakonnych płci żeńskiej, tu w Warszawie (*hewre*) talarów dwadzieścia i pięć.
13. Dla administracji chorych starozakonnych tu w Warszawie (*hewre*) talarów dwadzieścia i pięć.
14. Dla siostry mojej Rywy Brün talarów sto dwanaście.
15. Dla Brandli córki siostry mojej Rywy Brün talarów dwadzieścia i pięć.
16. Dla Sury Rywki córki po zmarłej siostrze mojej Perel talarów dwadzieścia i pięć.
17. Dla dzieci po zmarłej Brandli, drugiej córce siostry mojej Perel talarów dwadzieścia i pięć.
18. Dla Majera niewidomego kaleki, syna siostry mojej Perel talarów trzydzieści.
19. Dla Lejby Szwartz syna pozostałego po nieżyjącym bracie moim Herszku talarów dwadzieścia i pięć.
20. Dla synów nieżyjącej już siostry mojej Dwojry, a mianowicie dla Lewka talarów dwadzieścia, a dla Dawida talarów piętnaście.
21. Dla Elki Lewandowskiej przyrodniej krewnej mojej niewidomej talarów dwadzieścia i pięć. [289v]
22. Dla Zysli siostry Elki Lewandowskiej talarów dziesięć.
23. Dla biednych krewnych moich, nie zaś męża mego, w jakim bądź pokrewieństwie ze mną zostających, którym powyżej żadnego szczegółowego zapisu nie zrobiłam, talarów sto pięćdziesiąt.
24. Dla szwagra mego Lejbla Grünsztejn, który był bratem nieboszczyka męża mego talarów trzydzieści.
25. Dla Anny Maryi Breslauer siostry nieboszczyka męża mego talarów sto.
26. Dla Izaaka kantora w synagodze na Danielowiczowskiej ulicy talarów piętnaście.
27. Dla Starozakonnych w synagodze przy ulicy Danielowiczowskiej, którzy czytają (*thore*) dziesięcioro Bożego przykazania talarów sześć.
28. Dla najstarszego posługacza (*szames*) w synagodze przy ulicy Danielowiczowskiej talarów dziesięć.
29. Dla Berka drugiego posługacza w tejże synagodze talarów osiem.

§ 7

Legaty przeze mnie powyżej porobione, wypłacone będą w ten sposób:

a. Legata pod n[umera]mi 1, 2, 3, 4, 5 i 6. zamieszczone, wypłacone będą przez egzekutorów testamentowych zaraz po zatwierdzeniu takowych przez władze.

b. Legata pod n[umera]mi 7, 9, 10, 11, 12 i 13. zamieszczone wypłacone będą przez egzekutorów testamentowych po odbytej licytacji i spieniężeniu moich ruchomości.

c. Legat pod n[umerem] 8 zamieszczony wypłaconym będzie przez egzekutorów testamentowych wtenczas dopiero, kiedy istotnie rozpoczętym zostanie rozprzestrzenienie synagogi przy ulicy Danielowiczowskiej. Wówczas egzekutorowie testamentowi [290] legat mój wypłacą osobie, która zbieraniem składki na cel przeze mnie oznaczony trudnić się będzie.

d. Legata No 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28 i 29 wypłacone będą przez egzekutorów, ale zawsze po licytacji.

e. Legata pod n[umera]mi 17 i 21 zamieszczone wypłacone będą przez egzekutorów testamentowych w ciągu sześciu miesięcy, tym biednym krewnym moim, którzy w tym czasie do nich się zgłoszą i pokrewieństwo ze mną udowodnią. Ile któremu krewnemu dać, tego nie oznaczam, pozostawiam to roztropności i charakterowi egzekutorów testamentowych, proszę ich tylko, żeby przy ustanawianiu kwoty dać się mającej zważali na bliskość pokrewieństwa ze mną i na potrzeby zgłaszających się. Krewni moi, na korzyść których legata No 17 i 21 poczyniłam, którzy by po upływie sześciu miesięcy od śmierci mojej zgłosili się, o tyle tylko dostaną o ile z przeznaczonych przeze mnie kwot reszta jaka się pokaże.

§ 8

Mając liczną rodzinę nie mogłam większych porobić legatów, nie chciała-bym jednak, żeby kwotki przeze mnie zapisane jakiemu bądź zmniejszeniu uległy. Tym końcem chcę, ażeby opłata stempla kollateralnego, jaka się Skarbowi od legatów w § 6 wyszczególnionych należeć będzie, z funduszków spadkowych zapłaconą i na rozrządzałą moją część czwartą policzoną została. Dopilnowanie tego z zarazem opłatę stempla kollateralnego na egzekutorów testamentowych wkładam.

§ 9

Oprócz legatów w pieniądzu, które w § 6 zrobiłam, robię jeszcze następujące z garderoby mojej rozporządzenia. Zapisuję mianowicie:

1. Dla Zofii Kronenberg mojej synowej, mantylkę aksamitną [290v] i bur-nusik czarny mantylkowy koroną czarną obszty.
2. Dla wnuczki mojej Karoliny Konitz szal turecki w paseczki szafirowe i żółte w którym często chodziłam i mantylkę białą tarlatanową haftowaną.
3. Dla wnuczki mojej Florci Loewensztein chustkę turecką zarabianą [?] i drugą szafirową gładką kaszmirkową, szalik niebieski atlasowy i biały szalik tyftekowy.
4. Dla synowej mojej Władysławowej szal turecki *orange* ze szlakami w bukiety.
5. Dla siostry mojej Rywy Brün chustkę w pasy z kołem we środku, szlaf-roczek orzechowy watowany *satin glacé*, z różową żaknotową podszewką, i szlafrok watowany różnokolorowy popielatym kitajem podszyty.
6. Dla siostrzenicy mojej Lai, córki siostry mojej Rywy Brün, szlafrok fular-owy z pelerynką t[*i*]ulem czarnym obszty i szlafrok watowany atlasowy czarny z niebieską podszewką.
7. Dla Anny Marii Breslauer siostry męża mego suknię jedwabną hafto-waną w kwiaty.
8. Wszelkie suknie moje ordynaryjne stare, muślinowe, perkalikowe i płó-cienkowe mają być rozdane ubogim, czy to z rodziny, czy też obcym.
9. Dla Rozalii z Kronenbergów Lobenthal jeden z moich pierścionków na którym cyfrę R.L. zrobić każe.

Przedmioty w niniejszym paragrafie zamieszczone, w inwentarzu mojej pozostałości zapisane i wedle prawa oszacowane zostaną. Szacunek tych przedmiotów inwentarzem wskazany policzonym będzie na czwartą część, którą prawo mojej dyspozycji pozostawiło. [291] Dopiero po inwentarzu przedmioty tu wyszczególnione, obdarowanym wydane, a suknie w ustępie przedostatnim wzmiankowane ubogim przez egzekutorów testamentowych rozdane zostaną.

Stempel kollateralny, jaki od wartości przedmiotów w niniejszym para-grafrze zapisanych ustanowionym zostanie, z masy po mnie pozostałej zapłaconym i na czwartą część moją zaliczonym zostanie. Dopilnowanie tego na egzekutorów testamentowych wkładam.

§ 10

Żyrandol mój mniejszy o sześciu świecznikach, który szacuję na talarów siedemnaście, zapisuję dla synagogi przy ulicy Danielowiczowskiej, chcąc aby w tejsze synagodze w miejscu dla dam przeznaczonym był zawieszony i używany. Żyrandol ten zaraz po śmierci mojej przez egzekutorów do

synagogi oddanym zostanie. Stempel kollateralny zaś gdyby od tego zapisu został ustanowionym, z masy mojej zapłaconym i na czwartą część rozporządzalną policzonym zostanie.

§ 11

Fundusze, jakie będą potrzebne na zaspokojenie legatów przeze mnie poczynionych w § 6 wyszczególnionych egzekutorowie testamentowi w miarę potrzeby od syna mego Leopolda Kronenberg odbierać będą. Na ten cel Leopold Kronenberg użyje gotowizny, jaką się po mojej śmierci pozostanie, lub też pierwszych ze sprzedaży ruchomości wpływów. Wypłata dalszych zapisów z czwartej części rozrządzałnej przeze mnie poczynionych a w §§ 12 i 13 wyszczególnionych nastąpi po skończeniu interesu z hr[abią] Ożarowskim, to jest po skończeniu administracji, którą w osobie Leopolda Kronenberg przez §§ 3 i 4 [291v] postanowiłam i po działach jakie wówczas dopiero pomiędzy sukcesorami mymi nastąpią. Dalsze rozporządzenia z mojej $\frac{1}{4}$ części odnosić się będą do masy jaka wówczas po podziale, nie zaś z chwilą mojej śmierci wykrytą zostanie.

§ 12

Z tej czwartej części mego majątku jaka po skończonej administracji Leopolda Kronenberg pokaże się, zapisuję czterem synom moim, a mianowicie:

- a. Ludwikowi
- b. Henrykowi
- c. Leopoldowi
- d. Władysławowi

Każdemu po złotych polskich dziesięć tysięcy, lecz to pod tym warunkiem, że każdy z nich przez przeciąg lat dwudziestu składać będzie na ręce syna mego Leopolda corocznie po złotych polskich pięćset.

Z sumy złotych dwa tysiące, która tym sposobem corocznie w ręku Leopolda Kronenberg zebrana zostanie, tenże Leopold Kronenberg corocznie:

1. w rocznicę śmierci mojej wypłaci dziesięciu biednym w synagodze po złotych polskich sześć.
2. w rocznicę śmierci mojej złoży w synagodze przy ulicy Danielowiczowskiej na światło złotych dwanaście.
3. resztę złotych polskich tysiąc dziewięćset osiemdziesiąt i dwa Leopold Kronenberg corocznie obróci na wyposażenie biednej dziewczyny lub chłopca z mojej rodziny, na szkoły lub naukę rzemiosła biednego krewnego mego.

Gdyby w ciągu roku nie znalazła się sposobność użycia na cel przeze mnie wskazanej części, czy całości sumy złp. 1982, kwota nieużyta w roku następnym wraz [292] z procentem jaki od niej przypadnie, na ten sam cel obróconą zostanie.

W ciągu administracji nad majątkiem po mnie pozostałym, którą Leopold Kronenberg stosownie do §§ 3 i 4 prowadzić będzie, synowie moi: Ludwik, Henryk, Leopold i Władysław nie będąc w użytkowaniu ani też w posiadaniu sumy po złotych polskich dziesięć tysięcy przeze mnie im zapisanych, nie będą też mieli obowiązku składania zastrzeżonych powyżej kwot po złotych pięćset rocznie. Natomiast Leopold Kronenberg z dochodów mego majątku pod jego zarządem i administracją będących corocznie sumę złp. 2000, wyjmie i w sposób w niniejszym paragrafie ad 1, 2 et 3-im wskazany użyje.

Po skończonej administracji Leopold Kronenberg i po objęciu przez synów moich zapisanej każdemu sumy złp. 10000 oni sami każdy po złp. 500 rocznie składać będą obowiązani, lecz to przez taką liczbę lat, jaka do uzupełnienia lat dwudziestu od mojej śmierci, licząc czas administracji Leopolda Kronenberg, pozostanie. Po skończonych dwudziestu latach od śmierci mojej obowiązek corocznego obracania po złp. 2000 rocznie na cele powyżej ad 1, 2 et 3 wyrażone ustanie. Spodziewam się jednak, że synowie moi zechcą jeszcze corocznie złp. 6 dla dziesięciu ubogich i złp. 12 na światło składać.

Niechaj wiecznymi czasy w dzień śmierci mojej pamiątka zgonu odnowioną będzie, niechaj co rok przynajmniej ubodzy w synagodze modły swoje do Najwyższego za duszę moją powtórzą.

§ 13

Gdyby czwarta część majątku, jaki po skończonej [292v] administracji Leopolda Kronenberg pokaże się, tyle wyniosła, że po potrąceniu zapisów w §§ 6, 8, 9, 10, 11 wyrażonych, reszta jaka jeszcze pozostała, takową resztę zapisuję w równych częściach dla wnuków moich, jako to:

- a. Stanisława Loewensztein,
- b. Józefa Loewensztein,
- c. Leopolda Majer,
- d. Seweryna Loewensztein,
- e. Leona Loewensztein,
- f. Mikołaja Loewensztein,
- g. Józefa Kronenberg,

h. Samuela Kronenberg

i. Karoliny z Kronenbergów Konitz,

trzej pierwsi są dziećmi po córce mojej Rozalii, trzech drudzy po nieżyjącej córce mojej Dorocie, inni zaś są dziećmi syna mego Ludwika.

§ 14

Suma złp. 18000, którą córce mojej dziś nieżyjącej Rozalii Majer różnymi czasy dałam, aczkolwiek dla bilansu była zapisaną w księgach moich jako należność od niej przypadająca, do masy po mnie pozostałej rachowaną i ze schedy dzieci po Rozalii Majer wytraconą być nie może, to bowiem były alimenty, które się córce ode mnie z samego prawa przynależały.

§ 15

Synowi Ludwikowi Kronenberg dałam już to w komornym, już też gotowizną złp. 10 459 gr[oszy] 21. Z tego złp. 6459 gr[oszy] 21 uważam za alimenty i takową umarzam. Reszty przypada mi złotych cztery tysiące, którą zapisuję wnukowi memu Wilhelmowi Kronenberg na wspomnienie. Sumę tę złp. 4000 Wilhelm [293] Kronenberg od ojca swego Ludwika Kronenberg odbierze i takową na czwartą część moją przed zapisem na rzecz wnuków w § 13 dopełnionym, policzoną zostanie.

§ 16

Przed kilkoma laty darowałam synowi memu Ludwikowi sekretarkę do dziesięciorga Bożego przykazania, ta więc ma być zaraz po śmierci mojej wydana. Chciałabym żeby wartość tej sekretarki z $\frac{1}{4}$ części mojej wytraconą nie była. Gdyby jednak sukcesorowie moi tak mało wolę moją szanowali, żeby wytrącenie z $\frac{1}{4}$ części dopełnić chcieli, niech i tak będzie, ale niech pamiętają że ostatnie moje życzenie przez nich wykonanym nie zostało.

§ 17

Mam nadzieję, że syn mój Ludwik nie dopuści, ażebym ja lub też sukcesorowie moi na skutek zobowiązania przeze mnie względem Adama hr[abiego] Ożarowskiego zaciągniętego, cokolwiek zapłacić mieli. Gdyby jednak inaczej się stało, to syn mój Ludwik będzie dłużnikiem tego wszystkiego, co by za niego Adamowi hr[abiemu] Ożarowskiemu zapłaconym było. Cała należność, jaka z tego źródła od Ludwika Kronenberg w chwili podziału masy przypadać będzie, niech zostanie ze schedy Ludwika wytraconą, niedobór zaś stanowić musi aktywum spadku, które wraz z całą masą pomiędzy wszystkich sukcesorów podzielona zostanie.

§ 18

Dziesięcioro Bożego przykazania moje własne, które do synagogi oddałam, niech tam wiecznymi czasy na pamiątkę po mnie pozostaną. [293v]

§ 19

Wszystkie książki hebrajskie, które posiadam, niech wraz z innymi ruchomościami przez publiczną licytację sprzedane zostaną.

§ 20

Egzekutorami niniejszego testamentu mego mianuję syna mego Ludwika Kronenberg i Dominika Zielińskiego patrona przy trybunale tutejszym, nadto Salomona Sztarkman²⁹, proszę ich, aby całą troskliwością czynności przeze mnie im poruczone wykonali, aby pilnowali literalnego ostatniej woli mojej wykonania.

Taka jest ostatnia wola moja. Kochane dzieci! wykonajcie święcie, choćby się Wam ona w czymkolwiek uciążliwą zdawała. Majątku dużego Wam nie pozostawiam, sądzę jednak, że ze mnie macie przykład: iż rządnością, pracowitością i oszczędnością majątku dorobić się można. Idźcież więc za moim przykładem, a majątków doczesnych łatwo się dorobicie, ale przede wszystkim starajcie się o dobre imię, o spokojność sumienia, bo to jest największe dobro człowieka.

[podpis własnoręczny] Tkla Kronenbeg

[inicjały pisane własnoręcznie przez Teklę Kronenberg] TK

[dodatkowa informacja pisana przez Maciejowskiego] Zaparafowany przy osobnym opisie

Warszawa dnia 5/17 sierpnia 1848 r.

[podpis] Maciejowski

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Warszawie

Kancelaria Notariusza Jana Jasińskiego, sygn. 11.

Kancelaria Notariusza Józefa Noskowskiego, sygn. 82.

²⁹ Słowa: „nadto Salomona Sztarkman”, dodane są na marginesie innym tuszem oraz innych charakterem pisma.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego
Prace doktorskie, sygn. 348/36: Wiernicka Anna, *Życie codzienne żydowskich zamożnych rodzin warszawskich w latach 1808–1875*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem Elżbiety Mazur, Warszawa 2008.

2. Źródła opublikowane

- Abrahams Israel, *Jewish Ethical Wills*, „The Jewish Quarterly Review” 3 (1891), nr 3.
- Abrahams Israel, *The Testament of Eleazar ben Samuel*, „The Jewish Quarterly Review” 4 (1892), nr 2.
- Abrahams Israel, *Testament of Leb Norden*, „The Jewish Quarterly Review” 4 (1892), nr 2.
- Frenk Ludwik, *Testament Judyty Jakubowicz-Zbytkower*, „Nowe Życie” 1 (1924), nr 3.
- Friedman Lee M., *Wills of Early Jewish Settlers in New York*, Baltimore 1915.
- Hebrew Ethical Wills*, wybór i oprac. Israel Abrahams, Philadelphia 2006.
- Ignotus [Adolf Peretz], *Finansjera warszawska (1870–1925) (z osobistych wspomnień)*, red. Aldona Podolska-Meducka, Warszawa 2008.
- Justyniarska-Chojak Katarzyna, *Testament i inwentarz pośmiertny Izaaka Berka Sankowicza z Ożarowa (1803)*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2008), nr 4.
- Kaufmann David, *Testament of Abraham Sommo Portaleone*, „The Jewish Quarterly Review” 4 (1892), nr 2.
- Klint Paweł, *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700*, Wrocław 2015.
- Kronenberg Leopold Juljan, *Wspomnienia*, Warszawa 1933.
- Legat Berka Sonnenberga czyli o zaskakującej karierze mimowolnego dobroczyńcy*, tłum. i oprac. Marcin Wodziński, „Studia Judaica” 7 (2004), nr 1.
- Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. 1, wyd. Stanisław Zawadzki, Warszawa 1860.
- Świątkowski Henryk, *Taryfa domów miasta Warszawy i Pragi z planem ogólnym i 128 szczegółowych planików ulic i domów*, Warszawa 1852.
- Taryfa domów miasta stołecznego Warszawy dla wygody publicznej nowo wydana, z dołączeniem przedmieścia Pragi i domów za rogatkami będących, tudzież opisu historycznego tej stolicy*, Warszawa 1821.
- Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku*, oprac. i wyd. Janusz Łosowski, Lublin 2015.
- Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVIII wieku*, oprac. Wiesław Nowosad, Jacek Kowalkowski, Warszawa 2016.
- Wijaczka Jacek, *Testament Moszka Kuszłowicza z Kozienic z 1759 roku*, „Między Wisłą a Pilicą” 2 (2001).
- Wodziński Marcin, *Cawato szel Berek Sonenberg: ha-kariera ha-maftija szel nadwan al korcho*, „Gal-Ed” 22 (2010).
- Wysmulek Jakub, *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)*, Warszawa 2015.

Złotkowski Dariusz, „*Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego, iż kto się rodzi, umierać musi...*”. *Testamenty z pierwszej połowy XIX wieku w świetle akt notariuszy częstochowskich*, cz. 1–3, Częstochowa 2005–2011.

3. Opracowania

- Bałaban Majer, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 1–2, Kraków 1931, 1936.
- Bar-Levav Avriel, *Egodokumentim be-cawaot musar*, [w:] *Ha-awar we-meewer lo: ejonim be-historia we-be-filosofia. Szaj le-Eleazar Wajnrib*, red. Amir Horowitz, Ora Limor, Ram Ben-Shalom, Avriel Bar-Levav, Ra’anana 2006.
- Bar-Levav Avriel, „*Ganz so wie zu meinen Lebzeiten*”: *Jüdische ethische Testamente als Ego-Dokumente*, [w:] *Selbstzeugnisse und Ego-Dokumente frühneuzeitlicher Juden in Aschkenas: Beispiele, Methoden und Konzepte*, red. Birgit E. Klein, Rotraud Ries, Berlin 2011.
- Bar-Levav Avriel, *Ritualization of Death and Life: The Ethical Will of Rabbi Naph-tali ha-Kohen Katz*, [w:] *Judaism in Practice: From the Middle Ages through the Early Modern Period*, red. Lawrence Fine, Princeton 2001.
- Bar-Levav Avriel, „*When I Was Alive*”: *Jewish Ethical Wills as Egodocuments*, [w:] *Egodocuments and History: Autobiographical Writing in Its Social Context since the Middle Ages*, red. Rudolf Dekker, Rotterdam 2002.
- Bartoszewicz Agnieszka, *Projekt wydawnictwa „Katalog testamentów z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 roku”*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 63 (2015), nr 4.
- Chiel Arthur A., *An Ethical Will*, „*American Jewish Historical Quarterly*” 61 (1972), nr 3.
- Domańska Ewa, *Historie niekonwencjonalne. Refleksje o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań 2006.
- Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. Kazimierz Lepszy, Wrocław 1953.
- Kitowski Piotr, *Sukcesja spadkowa w mniejszych miastach województwa pomorskiego w II połowie XVII i XVIII wieku. Studium prawnohistoryczne*, Warszawa 2015.
- Kołodziejczyk Ryszard, *Kronenberg Samuel Eleazar*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, z. 66, Wrocław 1970.
- Kozłowska Teresa, *Rodzina żydowska w świetle akt notarialnych powiatu skalbmierskiego z lat 1817–1835*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2002), nr 2.
- Mazur Elżbieta, *Dobroczytność w Warszawie XIX wieku*, Warszawa 1999.
- Wiernicka Anna, *Epsteinowie – warszawiacy zapomniani*, [w:] *Skąd się biorą warszawiacy? Migracje do Warszawy w XIV–XXI wieku*, red. Katarzyna Wagner, Krzysztof Zwierz, Przemysław Piechocki, Warszawa 2016.
- Wiernicka Anna, *The House of Herman Epstein: Contribution to the History of Warsaw Bourgeoisie in the Mid-19th Century*, „*Acta Poloniae Historica*” 94 (2006).
- Wiernicka Anna, *Spiritual Genealogy: A look at Polish Notary Documentation*, 26th IAJGS International Conference on Jewish Genealogy, New York 2006,

- on-line: Jewish Records Indexing – Poland, <http://jri-poland.org/help/Polish-Notary-Documentation-Anna-Wiernicka.pdf> [dostęp: 13 maja 2017].
- Wiernicka Anna, *Warszawski zamożny dom bankierski w drugiej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 52 (2004), nr 2.
- Wiernicka Anna, *Z okruchów rzeczy o zajęciach w czasie wolnym. Bogate mieszczaństwo żydowskie pierwszej połowy XIX w. (w świetle inwentarzy pośmiertnych)*, [w:] *Kobieta i kultura czasu wolnego*, t. 7, red. Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz, Warszawa 2001.
- Żor Andrzej, *Kronenberg. Dzieje fortuny*, Warszawa 2011.

Anna Dybala-Pacholak
Uniwersytet Warszawski
anna.dybala+pacholak@gmail.com